

(s. 140), der viser, at fondet allerede eksisterede i 370'erne. Af hele det diplomatiske spil om revisionen af Filokratesfreden nævner CM kun en uvæsentlig detalje (Halonesos 342), men forbigår de afgørende forhandlinger i 344 og 343 (Pythons gesandtskab). Slaget ved Chaironeia fejldateres til april 338 (s. 60) i stedet for august–september 338 (Plut. *Cam.* 19,8), hvorved skildringen af det sidste store sammenstød mellem Filip og de græske bystater bliver vanskelig at følge. Henvisningen til Thukydid s. 114 bør rettes til II, 38,2. Det er næppe rigtigt, at flertallet af *emporoi* var metøker og fremmede, og det er i hvert fald forkert at anføre mønter som kilde til Athens handelsforbindelse med Bosporos (s. 117). Hyperides' dekretforslag om frigivelse af alle slaver i 338 blev vedtaget (Lyk. i, 41), og ikke forkastet på folkeforsamlingen (s. 132, rigtigere s. 61). Nomotheter 410 (s. 133) bør rettes til *anagrafeis ton nomon* (IG I²115). *Ekklesia kyria* var ikke den første folkeforsamling i hvert prytani (s. 134); den kunne udmærket godt afholdes på prytaniets sidste dag (IG II/III²367). Femhundredemandsrådets moder blev fra ca. 378 ledet af *proedroi* (Arist. *Ath. Pol.* 44,2 cf. IG II/III²337) og ikke af prytanerne (s. 138). Rådet foretog kun *dokimasia* af archonterne (Arist. *Ath. Pol.* 45,3) og ikke af alle embedsmænd (s. 139).

Jeg kunne anføre flere fejl, men det ville give et skævt billede. Jeg vil i stedet understrege, at værket med dette forbehold varmt kan anbefales som en klog og perspektivrig fremstilling af Hellas' historie i 4. årh. Der er gode udvalgte henvisninger til den nyeste litteratur i begyndelsen af hvert kapitel. Desværre er der ingen kildehenvisninger. Det er en alvorlig mangel, men den kan ikke lægges forfatteren til last. Hun har her måttet rette sig efter den linje, der er anlagt for hele værket.

Mogens Herman Hansen

Mogens Herman Hansen: The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals. Odense University Classical Studies vol. 4. Odense University Press 1974. 80 s. inkl. indices og bibliografi.

Mogens Herman Hansen: Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians. Odense University Classical Studies vol. 6. Odense University Press 1975. 137 s. inkl. indices og bibliografi.

Disse to bøger behandler to procesformer inden for det klassiske athenske retsvæsen, nemlig »grafæ paranómân« og »eisangelía«, der så nogenlunde kan oversættes med henholdsvis »anklage for forfatningsstridigt lovforslag« og »højforræderianklage«. En *grafæ paranómân* kunne rejses mod et lov- eller dekretforslag i folkeråd eller folkeforsamling, ikke blot under forslaget's behandling, men også efter vedtagelsen; anklagegrundlaget kunne f. ex. være, at diverse formalia ikke var overholdt, eller at forslaget stred imod allerede gældende lov eller mod folkets interesser; så snart anklagen var rejst, suspenderedes det indklagede forslag, også selv om det allerede var vedtaget, indtil spørgsmålet om lovligheden var afgjort af folkedomstolen, hvis afgørelse var endelig; underkendtes forslaget, blev det ikke alene annulleret, men forslagsstilleren straffedes. Grafæ paranómân rejstes først og fremmest mod talerne, retorerne, der jo var ophavsmænd til største parten af forslagene på folkeforsamlingen. Hvornår procesformen er indført, vides ikke med bestemthed, men det katalog, som forfatteren i bogen har opstillet over samtlige kendte eksempler – i alt 39 personer – spænder over årene 415–322 (idet processer efter 322 er udeladt). Fra andre græske stater kendes grafæ paranómân ikke.

Eisangeli-sager rejstes især mod strateger og andre embedsmænd for forræderi, korruption eller andre anslag mod staten og demokratiet; de rejstes for folkeforsamlingen eller for folkerådet, men endte oftest i folkedomstolen. Heller ikke *eisangeli*-processens indførelse kan tidsfæstes nøjagtigt, men forfatteren hælder nærmest til at sætte den i forbindelse med Kleisthenes' reformer i 507, selv om begyndelsen til den muligvis går tilbage til Solon. Også *eisangeli*-bogen bringer et katalog over samtlige kendte sager frem til 322: 130 personer anklaget for folkeforsamlingen (heraf tegner dog mysterie- og hermeprocesserne i 415 sig alene for 48), og 14 anklaget for folkerådet, den sidste i 357. (Mon ikke det lave tal afspejler rådets svindende indflydelse på retsplejen, som også fremgår af f. ex. Arist. AP kap. 45?).

Alle disse konkrete ting gøres der behørigt rede for i de to bøger, og nogle af afsnittene bliver uundgåeligt ret specielle, med mange tekniske detaljer, som hovedsagelig har interesse for retshistorikere; i forordet til *eisangeli*-bogen giver forfatteren ligefrem læseren det råd at springe over disse tekniske kapitler i første omgang, starte med konklusionerne og derefter afgøre, om det er umagen værd at læse resten af bogen! – Det er det faktisk, fordi forfatteren ikke bliver stående ved de tekniske udredninger, men hele tiden søger at sætte de to behandlede procesformer ind i den større sammenhæng, ikke blot i den athenske stats retspleje, men også i dens forfatning, og han understreger i øvrigt meget rigtigt, at athenerne ikke opererede med den senere montesquieuiske skarpe adskillelse mellem lovgivende, udøvende og dømmende magt. Hvad *grafæ paranomân* angår, er forfatterens hovedkonklusion den, at magten i det 4. århundredes athenske demokrati i virkeligheden snarere lå hos folkedomstolen end hos folkeforsamlingen – eller som han foretrækker at sige det i moderne terminologi: »while both the Assembly and the courts are immediate sovereigns, the courts alone have the ultimate sovereignty« (s. 16 f.); folkeforsamling og folkedomstol sammenlignes med et tokammersystem, hvori domstolen er det kontrollerende kammer, og folkeforsamlingen sammenlignes med et repræsentativt kammer i et flerpartisystem, domstolen med et kammer i et topartisystem (s. 50 f.). Hovedgrundlaget for denne antagelse er netop *grafæ paranomân*, hvorved ethvert forslag kunne standses og henvises til endelig afgørelse i folkedomstolen; desuden at vedtagelse af egentlige love (til forskel fra dekretter) nok indledes i folkeforsamlingen, men den nærmere behandling og endelige vedtagelse foretages af nomotheterne, som er folkedommere; og endelig at såvel prøvelsen af nye embedsmænd (*dokimasia*) som disses afsluttende regnskabsaflæggelse (*euthynai*) foregår for domstolen. I det hele taget kan så at sige alle folkeforsamlingens afgørelser i princippet omgøres af folkedomstolen, mens det omvendte ikke er tilfældet.

Øjensynlig er *grafæ paranomân* først og fremmest et 4. århundredes fænomen, og for forfatteren bliver da det 4. århundredes demokrati et moderat demokrati med folkedomstolen som kontrolorgan og »ultimate sovereign«, mens det 5. århundredes demokrati bliver radikalt, baseret på folkeforsamlingens suverænitet; at denne sidste har så fremtrædende en plads i vort tilvante billede af Athen, både for 5. og for 4. århundrede, skyldes efter forfatterens mening, at historieforskningen især har holdt sig til det 5. århundrede og især interesseret sig for den politiske historie, hvor de udenrigspolitiske beslutninger alle blev taget i folkeforsamlingen. Billedet af det perikleiske Athen som et radikalt demokrati end det 4. århundredes vil nok overraske mange, der ihukommer Thukydis vurdering (hvis man da ikke med 5. århundrede vil mene årene efter Perikles' død i 429). Der er også visse problemer med Aristoteles, som i »Athenernes Statsforfatning« kap. 41 nærmest synes at vurdere sin samtids athenske demokrati som radikalt – en vanskelighed man næppe kommer ud over ved (s. 13 f.) at henvise til, at Statsforfatningen nævner både folkedomstol og folkeforsamling som bærere af magten, hvilket Aristoteles' »Politik«

ikke gør, når den taler om radikale demokratier. Man kunne også spørge, om da ikke også det 4. århundredes udenrigspolitiske beslutninger blev taget på folkeforsamlingen, mens vi for det 5. århundredes vedkommende beklageligvis ikke har noget kildemateriale, der svarer til de taler (og indskrifter) fra det 4. århundrede, der er vore hovedkilder til fænomener som grafæ paranomån og nomothesi. Et andet væsentligt problem er, om folkeforsamling og folkedomstol var så forskellige af karakter, at den påviste magtfordeling imellem dem betød noget særligt i praksis – om større magt til domstolen betød mere moderat styre. Her må man nok give forfatteren ret i (s. 50 f.), at den højere aldersgrænse for adgang til domstolen (30 år mod 18 til folkeforsamlingen) og det, at dommerne skulle aflægge ed, vel nok kunne fremme modenhed og besindighed i domstolens afgørelser, samt at behandling af den samme sag i to organer kunne være gavnlige, og at domstolen normalt havde længere tid til forhandling. Men hvad med de mange beskyldninger, der i tidens løb har været fremsat mod netop de athenske folkedommere for korruption og inkompetence?

I bogen om *eisangelia* har de tekniske udredninger større plads, og hovedkonklusionen kan refereres kortere, men er ikke mindre interessant (s. 11 og s. 58 ff.): selv ud over mysterie- og hermeprocesserne i 415 kender vi mindst 100 eisangeliprocesser før 322. For de 77 år fra 432 til 355 kender vi navnene på i alt 160 strateger; af dem blev 33 anklaget i en eisangeliproces, en af dem endog tre gange; i 27 af disse i alt 35 processer kendtes anklagede skyldig, og 19 dømedes til døden, deraf dog 10 in absentia. Til sammenligning kan tjene, at antallet af strateger, som vi ved faldt i krig, var 24, deraf 21 i Den peloponnesiske Krig. Det kunne jo tyde på, at Demosthenes alligevel ikke overdriver, når han i en tale hævder, at strateger løb større risiko for at blive dødsdømt i en proces end for at blive dræbt i krig. Derimod er jeg, trods argumentationen s. 61, ikke sikker på, at man kan gå videre og sætte forholdet mellem det kendte antal processer og det samlede antal processer til ca. 1:5, d.v.s. at der skulle være ført i alt over 150 processer i tidsrummet 432–355, eller to pr. år, altså hvert eneste år en proces mod to ud af ti medlemmer af årets strategkollegium. For hvor repræsentative er de 35 kendte processer? At imidlertid eisangeliprocesser har været et fremtrædende træk i det athenske demokrati, kan næppe betvivles; forfatteren udtrykker det i sin slutbemærkning således (s. 65): »So the Athenians behaved as tyrannoi not only against their allies but also against their own leaders.« – Men er en formodning om så barskt et klima forenelig med tanken om et moderat demokrati?

Uanset disse spørgsmålstegn er det imidlertid givet, at de to bøgers teser er så interessante og generelt så velfunderede, at de absolut er værd at tage med i overvejelserne om det athenske demokratis karakter. Man kan kun være enig med forfatteren i hans ønske om at udnytte netop talerne til at illustrere retspraksis og dermed give et nødvendigt supplement til normative kilder som »Athenernes Statsforfatning« og de bevarede lovfragmenter. Og man kan som historiker kun hilse med tilfredshed, at en klassisk filolog, der må formodes at være vel hjemme også i de græske originalteksters sproglige krinkelkroge, her har bearbejdet et omfattende kildemateriale og gjort det tilgængeligt og umiddelbart anvendeligt.

Aksel Damsgaard-Madsen

James Shiel: Greek Thought and the Rise of Christianity. Problems and Perspectives in History. Longmans, London 1968. 161 s. Pris 15 sh.

Denne bog fremtræder beskedent som et arbejdsredskab for studerende, et udvalg af citater fra antikke kilder og moderne forfattere med forbindende tekst som trækker problemerne frem og sætter dem i videre perspektiv. Græsk rationalisme, dens religiøse rød-